

Vəsilə Aqıl qızı Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
magistrant

vesilememmedova9085@gmail.com

CƏBRAYIL, QUBADLI VƏ ZƏNGİLƏNİN MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNİN BƏRPA TƏKLİFLƏRİ

Xülasə

Qarabağın tarixi abidələrinin ermənilər tərəfindən dağıdılması mədəni və mənəvi tariximizə qarşı təcavüzdür. İşğal zamanı Qarabağın zəngin tarix-memarlıq abidələri yandırılmış, dağıdılmış, talan edilmiş və ya baxımsızlıq ucbatından yararsız hala salınmışdır. Bu abidələrə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında yerləşən bir sıra məscidlər, ziyarətgahlar, türbələr və digər tarixi-dini tikililər daxildir. Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi bizə imkan verir ki, bu ərazilərdəki tarixi-memarlıq abidələrinin hazırkı vəziyyətini araşdıraraq, onların bərpası üçün tədbirlər görsün. Qarabağın tarixi memarlığının, tarixi obyektlərinin bərpası ilə bağlı iş başladıqda, ilk növbədə, onun məqsədini və istifadəsini aydın şəkildə başa düşmək və tarixən necə olduğunu araşdırmaq lazımdır.

Açar sözlər: *Qarabağ, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, tarixi abidələr*

Vasila Agil Mammadova

Azerbaijan State University of Culture and Arts
master student

vesilememmedova9085@gmail.com

Proposals for the restoration of architectural monuments of Jabrayil, Gubadli and Zangilan

Abstract

The destruction of Garabagh's historical monuments by armenians is an aggression against our cultural and spiritual history. During the occupation, the rich historical and architectural monuments of Garabagh were burned, destroyed, looted or rendered useless due to neglect. These monuments include a number of mosques, shrines, tombs and other historical and religious buildings located in the Jabrayil, Gubadli and Zangilan districts. The liberation of Garabagh from armenian aggressors allows us to investigate the current state of historical and architectural monuments in these areas and take measures to restore them. When starting work on the restoration of the historical architecture and historical objects of Karabakh, first of all, it is necessary to clearly understand its purpose and use, and to study how it was historically.

Keywords: *Garabagh, Jabrayil, Gubadli, Zangilan, historical monuments*

Giriş

Azərbaycan 2020-ci ildə Zəfər yürüşü və qətiyyətli qələbəsi ilə təxminən 30 il müddətində erməni separatçıların qatı şəkildə vandallıq siyasəti yürütdüyü Qarabağ torpaqlarını işğaldan azad etdi. Ondansonrakı mərhələdə Qarabağ ərazisində tamamilə və ya qismən məhv edilən memarlıq, tikinti infrastrukturunun bərpa edilməsinə istiqamətlənmiş kompleks tədbirlər planı həyata keçirilməyə başlayıb. Eyni zamanda düşmənin tapdağından azad olunmuş məlum ərazilərin demək olar ki, hər yerində müxtəlif perspektivli sahələrin qurulması və yenidən dirçəldilməsi üçün yeni təkliflər hazırlanır, fərqli tədbirlər planları təsdiq edilir.

Sözsüzki, işğaldan azad olunan ərazilərdə bütün Azərbaycanı çox mühüm işlər gözləyir. Bu işlərə hər şeydən öncə tariximizi və tarixi abidələrimizi bərpa etməklə başlamalıyıq. Xüsusilə, çöl-tədqiqat işləri, yolların bərpası və yenidən qurulması ilə işlərə start verilməsi işin ən vacib hissəsi idi ki, bu artıq geridə qalmış prosesdir.

Bu ərazidə tarixi abidələrlə zəngin olan bütün rayonlarda tarixi-bərpa işləri aparılır. Xüsusilə,

həm Qarabağın həm də dünyanın ən qədim regionları hesab olunan Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonları təmir-bərpa işlərinin lap başlanğıcında yenidənqurulmağa başlandı.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş Qarabağın bütün rayonlarının müxtəlif tarixi-memarlıq abidələrinin tədqiq edilməsi, bərpası, qədim və Orta əsrlərdə Qarabağ və onun ətraf ərazilərinin tarixinin, memarlığının öyrənilməsi, həmin elmi araşdırmaların nəticələrinin beynəlxalq aləmdə yayılması hər bir vətəndaşın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdir. Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonların abidələrini əhatə edəcək tədqiqatlar sistemli şəkildə bir neçə mərhələdə aparılmalıdır (Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı, 2001).

1. Bütün zərər çəkmiş abidələrin hazırkı vəziyyəti və onlara vurulan ziyanın həddi, məbləği müəyyənləşdirilməlidir.

30 ilə yaxın müddətdəki işğal tarixində işğal altında qalan abidələrimizə erməni vandallarının vurduğu ziyanlar fərqli səpkidə olub. Bu barədə hələ tam dəqiq məlumatımız olmasa da, qədim dövr arxeoloji abidələrdə ermənilərin qeyri-qanuni qazıntılar apardığı, bu işdə bəzi Avropa alimlərinin də yaxından iştirak etməsi bu ədalətsiz işğalın ən iyrənc tərəflərindən biridir.

Nəzərə alsaq, ən qədim dövr abidələrinə aid olan qədim yaşayış məskənlərinin böyük qismi Cəbrayıl və Qubadlı, Füzuli rayonlarının ərazisinə düşür, o zaman təmir-bərpa işlərinə məhz buradan başlanılması uyğun variant hesab oluna bilər.

Dağıntılara və mənim səmərələrə məruz qalmış növbəti qrup abidələr Azərbaycanın qədim dövlətlərindən olan Qafqaz Albaniyası dövrü və sonrakı Orta əsrlərə aid xristian dini təyinatlı arxeoloji-memarlıq kompleksləridir. Bu abidələrin bir çoxunun əvvəlki vəziyyəti dəyişdirilmiş, bərpa adı ilə erməniləşdirilməsi işləri aparılmışdır.

Maraqlı və təəssüfəndirici məqam budur ki, işğal tarixində ən çox dağıntılara, vandalizm hərəkətlərinə məruz qalan abidələrimiz isə İslam mədəniyyətinə aid olan abidələrdir. Bunun başlıca səbəbi isə budur ki, məhz İslam mədəniyyəti abidələrini ermənilər mənim səyə, onların da üzərinə qondarma tarixlərini yazma bilmədiklərinə görə kütləvi və xüsusi amansız şəkildə istismar olunmuşdur. Bəzziləri dağıdılmış, çox hissəsi isə təhqir olunaraq donuz tövləsi kimi istifadə olunmuşdur. Çünki həmin abidələrin üzərində ərəb əlifbası ilə yazılmış epigraflıq yazılar olub. Bunlara məscidlər, qəbirüstü məzar daşları, türbələr və s. abidələrdir.

2. Bundan sonra işğaldan yeni azad edilmiş bütün ərazilərdə tarixi abidələrin aşkar edilməsi üçün və bərpa edilməsinə başlanılması üçün arxeoloji axtarış işləri aparılmalıdır.

Arxeoloji və tarixi-memarlıq abidələri aşkar edilməli, yerləşdiyi ərazinin yeri tam müəyyənləşdirilməli və onların haqqında ilkin məlumatlar toplanmalıdır.

Dağlıq Qarabağ və ona bitişik ərazilərdə hələ sovet dövründə nisbətən ətraflı arxeoloji tədqiqat işləri Tərtər, Ağdam və Füzuli rayonlarında aparılıb. Hadrut rayonunda Azıx və Tağlar mağara düşərgələrində uzun illər arxeoloji qazıntılar aparılsa da rayonun digər abidələrində geniş tədqiqat işləri həyata keçirilməyib. Bütün bunların səbəbi isə qazıntıların aparılması işinin qısa zaman kəsiyində baş verməsi Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl rayonlarında işğala qədərki dövrlərdə məhdud zaman çərçivələrində aparılmış tədqiqatlar nəticəsində azsaylı abidələr aşkar edilib. Halbuki bu rayonlarda, Qarabağın dağlıq və Aran ərazilərində daha çoxsaylı tarixi abidələrin olmasını ehtimal etmək üçün hərtərəfli əsaslar vardır (2).

3. Həm əvvəllər məlum olan, həm də yeni aşkar edilmiş abidələrin pasportlaşdırılması, işləri həyata keçirilməlidir.

Bu mərhələdə fəaliyyətin əsas hissəsi 2-ci mərhələ ilə paralel həyata keçirilə bilər. Pasportlaşdırma işlərində abidələrin tipi, dövrü, saxlanma dərəcəsi, sərhədləri qeyd edilməli, digər göstəriciləri səciyyələndirilməlidir.

4. Bütün bunlarla yanaşı, elmi əhəmiyyəti, tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinin tədqiqi üçün aktuallığı müəyyən edilərək bir sıra abidələrdə uzun müddətli arxeoloji qazıntı işləri yenidən, həm də çox geniş miqyasda aparılmalıdır.

Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə geniş, kompleks arxeoloji tədqiqat işləri aparılması planları yaxın zamanın vəzifələridir. Qarabağın dağlıq və aran ərazilərinin abidələri tarixi mahiyyət etibarilə biri-birini tamamlayır. Buna görə də tədqiqat işləri bölgənin hər bir coğrafiyasını əhatə etməlidir.

Qarabağ memarlığının tarixi obyektlərinin bərpası layihələrinin hazırlanması bu problemi kompleks

şəkildə, yəni memarlıq və mühəndislik baxımından həll edə bilən layihə təşkilatlarında aparılmalıdır. Ərazinin memarlığının tarixi faktlar saxlanılmaqla bərpasına üç əsas bölmənin hər birinə müvafiq profilli mütəxəssis rəhbərlik etməlidir.

Qarabağın tarixi memarlığının, tarixi obyektlərinin bərpası ilə bağlı işə başladığında, ilk növbədə, onun məqsədini və istifadəsini aydın şəkildə başa düşmək və tarixən necə olduğunu araşdırmaq lazımdır. Çünki bütün sonrakı işlərin istiqaməti bundan asılıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təmir-bərpa zamanı ən əsas məsələlərdən biri Qarabağa olan ərazi iddiaları nəticəsində 1988-ci ilin sonlarından başlayıb 2020-ci ilə qədər davam edən müharibə zamanı Qarabağ abidələrinə ermənilərin vurduğu ziyanı da gələcək nəsillərə göstərmək üçün mütləq şəkildə xüsusi tədbirlər görmək lazımdır. Bunun üçün də abidələrin bərpası zamanı ya çox geniş şəkildə, müxtəlif rakurslardan çəkilmiş şəkillər, videolardan toplu hazırlamaq olar. Bunu həm online, həm kitab formatında olması daha məqsədəuyğundur (Tahirqızı, 2013: 6).

Bundan başqa, təmir-bərpa işləri zamanı erməni vandalizminin izlərinin tarixi abidələrimizin üzərində saxlanılmasımütləq şəkildə həyata keçirilməlidir.

Bütün bərpa edilmiş tarixi obyektləri müxtəlif kateqoriyalara bölmək olar:

- muzey təyinatlı obyektlər və müasir istifadənin başqa bir növünə uyğunlaşdırılmış əşyalar.

Muzey obyektləri də öz növbəsində aşağıdakılara bölünə bilər:

-ölkənin incəsənət və mədəniyyətinin inkişafında müəyyən dövrün abidələri olan əsərlər:

-müxtəlif üslub dövrlərində iri memarların və qurucuların əməyi nəticəsində formalaşan əsərlər:

-tarixi şəxsiyyətin həyatı və ya fəaliyyəti ilə bağlı hər şeyin qoruyub saxlanması və bərpa edilməsi ilə ilk iki qrupdan fərqlənən xatirə xarakterli muzeylər.

Nəzərə alsaq ki, müharibədən öncə Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında müxtəlif muzey növləri fəaliyyət göstərər, ona görə bu muzeylərin bərpası əsas məsələlərdən birinə çevirilməlidir. Xüsusən də, tarixşünaslıq muzeylərinin bərpası vacib məsələlərdən biridir. Sadəcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, I Qarabağ savaşı zamanı Cəbrayıl rayonunun xeyli zəngin tarix-diyarşünaslıq muzeyinin çox eksponatı muzeyin rəhbərliyi, işçiləri tərəfindən daşınaraq Bakıya gətirilmişdi. Deməli tezliklə, Cəbrayıl rayonunda muzeyin bərpasını təmin etmək mümkündür (Gubadlı: the gates of the ancient Azerbaijani land of Zangezur, 2013: 424).

Muzey təyinatlı obyektlər qruplarının hər biri naturada araşdırmadan başlayaraq, bərpa işlərinin aparılması metodologiyasına qədər xüsusi yanaşma tələb edir. Odur ki, ərazidə muzey təyinatlı bütün obyektlərin tikintisi zamanı da binanın tərtibatı tikintisi xüsusi tələblərə və müasir standartlara uyğunlaşmalıdır.

Qarabağ ərazisində təmir-bərpa işləri zamanı vacib olan məsələlərdən biri də budur ki, regionun dağlıq əraziləri onsuz da təbii resurslarla, bitki aləmi ilə zəngindir. Sadəcə müharibə dövründə və 2020-ci ildə Vətən savaşı zamanı təbiətə ciddi ziyan dəymişdir. Təbii ki, tarixən də öz unikal təbiəti ilə seçilən Kəlbəcər, Laçın, Şuşa ərazilərində təbii resursların öz-özünə bərpa olunacağı danılmaz faktdır. Amma haqqında danışdığımız Cəbrayıl, Zəngilan və Qubadlı əraziləri, xüsusən də Cəbrayıl rayonunun əsasən düzən ərazidə - Gəyən düzündə yerləşməsi burada geniş meşə zolaqlarının, yaşıllıq parkların salınmasını labüd edir (Cəlilova, 2020).

Ən yaxşı təklif isə, fikrimizcə, tarixi parkların salınmasını təmin etməkdir. Tarixi parklardan müxtəlif növ müasir istirahət üçün istifadənin mövcud təcrübəsi müvəqqəti hal kimi qəbul edilməlidir, çünki bu, şəhər sakinlərinin istirahəti problemini tam həll etmir və eyni zamanda, tarixi parkların vəziyyətinə və görünüşünə zərərli təsir göstərir.

Odur ki, yaxşı təbii şəraiti olan ərazilərdə tarixi parkların nisbətən qısa müddətdə ərazinin təbii ehtiyatlarını yaxşılaşdırmağa imkan verəcəkdir. Bəzi hallarda, tarixi parkların mühafizə zonaları aktiv istirahət formalarının yerləşdirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Əgər bu parkların muzey obyektinə çevrilməsi, və ya muzeyin ətrafında parkların salınması həyata keçirilə bilən mümkün işdirsə, onda mütləq şəkildə buna ciddi yanaşmaq lazımdır. Parkların yaradılması muzey obyektinin bərpasından əvvəl və ya onunla paralel getməlidir ki, bu da kommunal xətlərin ən rəşional şəkildə çəkilməsinə, dayanacaqların yerləşdirilməsinə və ziyarətçilərə xidmət sistemini təmin etməyə imkan verəcəkdir.

Bu problemə məhəl qoymamaq tarixi-memarlıq və ümumiyyətlə memarlıq abidələrinin bərpası üçün xərclənən vəsait və qüvvələrin məqsədə tam nail olmaması deməkdir. Onların kompozisiyaları müasir

strukturların yaradılmasında öz əksini tapacaq, muzeylərin və ya digər abidələrin bərpası və ya tikilməsi ağacların vəziyyətinə mənfi təsir göstərir və bu, bərpa işlərini təbii şəraitdə olduğundan xeyli tez yenidən həyata keçirməyə məcbur edəcəkdir.

İşğaldan yenidən azad olunmuş torpaqlarda, xüsusən də, müharibənin ilkin mərhələsində erməni separatçılarından təmizlənmiş Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngian ərazisində aparılan təhlillər nəticəsində planlaşdırma və ya bərpa tapşırıqlarında göstərilən nəticə bütün ərazinin və ya onun ayrı-ayrı hissələrinin bərpa olunmalı olduğu müddətlə təsdiq edilməli və dəqiqləşdirilməlidir. Bu qənaət ərazidəki tarixi-memarlıq bir sənət əsəri kimi sonrakı mövcudluğunu əvvəlcədən müəyyən etdiyi üçün ona xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Müharibə dövründə ərazidə demək olar ki, vandalizmə məruz qalmamış obyekt yoxdur. Ancaq qarşıya qoyulan məqsəd tələb edir ki, ərazi ən yüksək çiçəklənmə dövrü üçün bərpa edilməlidir (Məmmədov, 2020).

Təbii ki, müharibə dövründə tarixi-memarlıq abidələrinin dağıdılması ən adi hallardır, odur ki, buna dünya praktikasında da çox hallarda rast gəlinir. Hətta bəzən elə hallar da olur ki, bir abidə, tarixi obyekt və ya obyektin hissələri mövcud olduğu müddətdə bir neçə dəfə yenidən qurulur. Bu hallarda hərtərəfli təhlil və orijinal görünüşün naturada qorunub saxlanılan ilə müqayisəsi tələb olunur. Burada ümumi tövsiyələr ola bilməz, hər şey bir çox spesifik amillərdən asılıdır.

Tarixi memarlıq abidələrində ilkin kompozisiyanı saxlamaq üçün abidənin bərpasını iki mərhələyə bölmək lazımdır: sonrakı mərhələdə o işlər aparılmalıdır.

Məsələn abidənin ətrafında və ya yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, muzeyin ətrafında parkların salınması, yaşıllıqların bərpası ən unikal çıxış yoludur ki, bu, həm təbiətin gözəlləşməsinə, həm də illərdir yaşayışsız qalan, ancaq hərbi baza kimi istifadə olunan ərazilərin yenidən dirçəldilməsinə yönələn işdir.

Ancaq təbii ki, bütün bunları həyata keçirmək üçün əraziyə ilkin mərhələdə yüksək standartların tələbinə uyğun yol çəkilməsini təmin etmək lazımdır ki, bu mərhələdə artıq keçib. Yəni yol çəkilməsini artıq ötən dövr ərzində həyata keçirilməsini və ərazidə yenidən yollarını bərpasını qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə postmüharibə dövründə abidələrin bərpasından, xidmət obyektlərinin tikilməsindən də əvvəl yolların bərpasını təmin etmək mütləq şərtidir. Bunu reallaşdırarkən isə mövcud təbii resurslara zərər vermədən (yol şəbəkəsinin düzəldilməsi) həyata keçirmək əsas şərtidir.

İkinci mərhələdə - tam bərpa, yalnız ağaclar kritik yaşa çatdıqdan sonra həyata keçirilir. Mövcud ağacların tam miqyasını əhatə edən həll yollarına son dərəcə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır.

Qarabağda bütövlükdə bütün ərazi üçün çiçəklənmə dövrü müəyyən edildikdən sonrakı dəyişikliklərin də həyata keçirilməsi əslində ilkin mərhələdə başlanır. Ərazidəki tikiləcək məkanların, salınacaq yaşayış massivinin tərkibini həm ümumi, həm də ayrı-ayrı elementlər baxımından çiçəklənmənin tərkibi ilə müqayisə etmək lazımdır. Relyef, planlaşdırma, ağac və kolların yerləşdirilməsi, onların növ tərkibi, memarlıq strukturlarının bərpası, ictimai işə obyektlərinin tikintisi və s. məsələlər ilkin planlaşdırılmadan başlayaraq nəzərə alınmalıdır.

Bundan başqa, əraziyə baxış keçirərkən mühafizə zonası məsələsini də nəzərdə saxlamaq və aydınlaşdırmaq lazımdır. Əgər bərpa olunan memarlıq-tarixi-tikinti obyektlərinin perspektivləri ətraf ərazinin infrastrukturunu, landşaftı ilə üzvi şəkildə bağlıdırsa onda tarixi obyektin və onun ətrafında olan bütün infrastrukturların mühafizə zonasına daxil edilməsinə nail olmaq lazımdır (7).

Məsələn, tarixi məscidlərin, yaxud insanların kütləvi şəkildə getdiyi pirlərin ətraf ərazilərinə ictimai işə obyektlərinin, müxtəlif infrastrukturların salınmasının vacib şərt olması danılmazdır. Nəzərə alsaq ki, xüsusilə, Cəbrayıl rayonunda bu cür ərazilər və onlara insanların kütləvi şəkildə axınları hələ sovet hakimiyyəti dövründən mövcud olub onda ərazinin bərpası, yenidənqurması zamanı bunlar da nəzərə alınmalıdır.

Ziyarətçilərin xidmət sistemində, aktiv istirahət ərazisindən istifadə edərək ərazidəki qonaqlama yerlərində yerləşdirilməsi üçün və gələcəkdə bu sahədə problemlərin yaranmaması üçün qeyd olunanları da təmin etmək lazımdır.

Odur ki, ərazidə qarşıda duran böyük və mühüm abadlıq layihələrinin bərpası üçün bütün layihələrdən əvvəl, adətən, texniki-iqtisadi əsaslandırma hazırlanmalıdır.

Qarabağın işğaldan azad olunmuş ərazilərində hər cür xidmət növlərinin təklifi, yaşayış massivləri, ictimai işə obyektlərinin tikintisi təmin edilməlidir. Bu, təbii ki, həm məcburi köçkün, həm də bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının həvəslə adı çəkilən əraziyə yenidən köçməsi

üçün də zəminyaradacaqdır.

Ölçüsü böyük, vəziyyətə və ya tapşırığın tələblərinə görə mürəkkəb tarixi obyektlərin bərpası layihələrinin hazırlanması əsasən, iki mərhələdə həyata keçirilməlidir.

1. Dağıdılmış, yarımdağıdılmış tarixi memarlıq abidələrinin hərtərəfli araşdırılaraq, bütün yuxarıda danışdığımız məsələlərin təmin edilməsini nəzərə alaraq, beynəlxalq standartlara uyğun dizayn və layihələrin hazırlanması;

2. İşçi qüvvəsinin təmin edilməsi. Mütəxəssislərin əraziyə dəvət olunması.

Layihə, qeyd etdiyimiz kimi, kompleks şəkildə hazırlanmalıdır. Tarixi obyektin tarixiliyini saxlamaqla landşaft hissəsinin, mühəndis strukturlarının və hidravlik sistemin layihələri eyni vaxtda təsdiq üçün təqdim edilməlidir. Bundan başqa tarixi-memarlıq konstruksiyalarının və kiçik formaların onların sonrakı istifadəsi proqramı ilə bərpası üzrə işlərin ardıcılığı, tikinti işlərinin təşkili layihəsi və onların icrasının ardıcılığı qrafiki də hazırlanmalıdır.

Əvvəlcədən təqdim olunan layihələr ərazidə tarixi-memarlıq abidələrinin bərpası, tikintisi və sonrakı istismar zamanı yalnız xərclərin azaldılmasını deyil, həm də landşaft obyektinin normal uzunmüddətli mövcudluğunu müəyyən edir. Buna görə də əvvəlcədən müəyyən olunmuş layihələr mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır.

Bəzən ayrı-ayrı növlərdən olan tarixi-memarlıq nümunələrinin bərpası zamanı dünya təcrübəsini də nəzərə almaq lazımdır. Məhz bu məsələdə də, yenə yalnız bütövlükdə bütün obyekt üçün hazırlanmış və təsdiq edilmiş layihə olduqda mümkündür. O, bütün bölmələrin kompozisiya üzrə qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərini, mühəndislik məsələlərini həll etməli, işin məqsədəuyğun ardıcılığını işləyib hazırlamalıdır.

Hər hansı bir tarixi abidə tamamilə dağıdılıb və ərazidə abidə ilə bağlı heç bir iz qalmayıbsa, o zaman bu abidənin tarixi mənbələrdəki və ya şəkillərdəki təsvirinə uyğun bərpası mümkün ola bilər. Bu baxımdan tamamilə dağıdılmış abidələrin bərpasına iki cür yanaşma ola bilər:

- ya həmin abidənin yerində eyni struktura, quruluşa uyğun yenidən tikmək lazımdır. Bunun müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, gələn turistlər ərazinin yerli əhalisinə aid abidə, tikinti, memarlıq vərdişlərinin tarixinin qədimliyini dərk edirlər. Təbii ki, bunun da müəyyən əsaslandırması olmalıdır.

- və ya ərazidə vaxtilə yerləşmiş tarixi memarlıq abidəsi haqqında çox ətraflı tarixi materiallarla zəngin online və canlı resurslardan ibarət memorial abidə, muzey və s. təsis etmək olar. Təbii ki, burada da erməni vandalizminin izlərini yeri və beynəlxalq ictimaiyyətə çox ətraflı şəkildə nəzərə çatdırmaq lazımdır. Eyni zamanda tədqiq olunan dövr, abidənin bərpasının reallaşdırıldığı dövr üçün xarakterik olan ideyaları və fərdi texnikaların tətbiqini də reallaşdırmaq vacib məsələlərdən biridir.

Layihə üzərində işə başlayarkən, ilk növbədə, obyektin tarixi sərhədlərinin dəyişməz qalıb-qalmadığını müəyyən etmək lazımdır. Bunun üçün regionun inkişafı üçün perspektivli sxemdən istifadə etmək mümkündür. Bundan əlavə, bir qayda olaraq, müharibə zamanı dəyişmiş mühitə görə tarixi obyektin sərhədləri boyunca yerləşdirmələrə düzəlişlərin tələb olunub-olunmayacağını öyrənmək lazımdır.

Ərazidəki tarixi memarlıq abidələrinin sistemli bərpası zamanı əraziyə perspektivli nəqliyyat sxemi diqqətlə öyrənilməlidir. Planlaşdırılan nəqliyyat dayanacaqları tarixi abidələrə girişlərin yerləşdiyi yerə uyğun gəlmirsə, onların inkişaf etmiş dayanacaqlara uyğunlaşdırılmasına nail olmağı da planlaşdırmaq lazımdır.

Qarabağda və ümumiyyətlə, tarixi-memarlıq abidələrinin bərpa olunduğu bütün ərazilərdə yol şəbəkəsində işləyərkən bütövlükdə obyektin perspektivli inkişafı və onun memarlıq strukturlarının, ekskursiya marşrutlarının iştirakını təmin etmək vacib məsələdir. Odur ki, tarixi obyektin təyinatını bilmək, muzey, məscid, saray, xatirə evləri, heykəllərin və s. böyük və kiçik tarixi-memarlıq abidələrinə gedişi təmin edəcək və ekskursiyalarla pavilyonlara baş çəkəcək yol şəbəkəsinin müəyyən qədər yenidən qurulmasının zəruriliyini və məqbuluğunu müəyyən edir (Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz: işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xənaqahlar, pirlər, ziyarətgahlar, 2006: 63).

Tarixi memarlıq abidələri arasında bir növ var ki, müharibə zonasında onların salınması mütləq şərtərdən biridir. Bu xiyabanlardır. Azərbaycan müharibə ölkəsi olduğundan demək olar ki, regionların hər birində kifayət qədər çox Şəhidlər xiyabanı salınıb. Bilirik ki, II Qarabağ müharibəsi zamanı Cəbrayıl, Zəngilan bölgəsi uğrunda gedən döyüşlərdə çoxlu sayda Şəhid itirmişik. Odur ki, ərazinin bərpası zamanı mühüm məsələlərdən biri də qəhrəman vətən oğullarının xatirəsini əbədləşdirməkdir. Bu, həm də tarixi abidə olmaqdan da başqa, ərazinin yaşıllaşmasına da xidmət edəcəkdir. Şəhidlərin hər

birinin adına bir ağacın əkilməsi ilə xiyabanın salınması, fikrimizcə, həm vacib, həm də maraqlı ideyadır. Xiyaban salınarkən ağacların əkilməsi üçün ağac növlərini seçərkən bir sıra halları nəzərə almaq lazımdır: ağacların dekorativ xüsusiyyətlərinin kompozisiya tələblərinə uyğunluğu, eni, ağac massivinin yaxınlığı, xiyaban ərazisində neçə şəhidin xatirəsinin əbədləşdiriləcəyi yönündə də araşdırılma aparılsa, əlbəttə ki, daha yaxşı olar. Unutmaq lazım deyildir ki, bu salınan abidə həm də gələcək nəsillərə yadigar qalacaq tarixi-memarlıq abidəsi olacaqdır (Məmmədov, 2015: 96). Odur ki, abidənin tikintisi və ya bərpası zamanı, xüsusilə istifadə olunan materialın keyfiyyətinə tələbkar olmaq lazımdır.

Cəbrayıl, Qubadlı ərazisindən danışarkən ərazinin, eləcə də Azərbaycanın ən qədim insan məskəni olan Azıx mağarası haqqında danışmasaq olmaz. İşğaldan azad olunduqdan sonra ərazi haqqında araşdırılmalar aparılmış və məlum olmuşdur ki, işğal illərində ərazidə erməni separatçı qüvvələri və vandalları müxtəlif yönümlü tədqiqatlar aparmışlar. Təbii ki, bu, qanunsuz bir proses idi və cinayət işidir.

Nəticə

Artıq bildiyimiz kimi, torpaqlarımız işğaldan azad olunub və yenidən Azıx mağarasında tədqiqatların aparılması üçün də əlverişli imkan yaranıb

Professor Nəcəf Müseyibli söyləyib ki, Vətən müharibəsindən sonra bir qrup arxeoloq artıq Azıx mağarasına gedib:

“Onlar daha sonra hərbiçilərimizlə birlikdə geri qayıtdılar. Mağaradan bir sıra tədqiqat nümunələri götürülüb, hazırda bizim arxeoloji fondada saxlanılır. Yaxın günlərdə Azıx mağarasına ekspedisiya planlaşdırılır. Çünki hələ qış aylarıdır. Ekspedisiyalar əsasən yay aylarında olur. Həm də ki, indiki vəziyyətə görə bu mümkünsüzdür. Həmin ərazilərə daxil olmaq üçün xüsusi icazələr verilməlidir. Bunlar olarsa, şübhəsiz ki, təkcə Azıx yox, bütün azad olunmuş ərazilərimizdə geniş arxeoloji işlərin aparılması nəzərdə tutulur”.

Beləliklə, postmüharibə dövründə tarixi-memarlıq abidələrinə diqqət və qayğı kifayət qədər çoxaldılmalıdır. Bu, xalqın tarixinin, milli-mədəni abidələrinin bərpası ilə nəticələnməli və xalqımızın qədim mədəniyyətindən xəbər verməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsünün təstiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. (2001). Bakı şəhəri, 2 avqust. № 132.
2. İlham Əliyev Qubadlı və Zəngilan rayonlarında olub. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səhifəsi. president.az/az/articles/view/49394. 23.12.2020
3. Tahirqızı, Ü. (2013). Ermənilər yüzlərlə tarixi abidələrimizi dağıdıblar. "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 15 s.
4. Gubadli: the gates of the ancient Azerbaijani land of Zangezur. (2013). Bakı: Turhan IPO, 424 p.
5. Cəlilova, İ. (2020). Zəngilanda məhv edilən tarixi abidələrimiz. Tarixçi Kamran İsmayılova ilə müsahibə. sputnik.az/20201216/425713936.html.
6. Məmmədov, S. (2020). Ermənilərin xroniki xəstəliyi: tarixi yaddaşımızı oğurlamaq mərzəi. "Xalq" qəzeti, № 227, 6 s.
7. Müseyibli, N. <https://science.gov.az/ru/news/open/15544>
8. Müharibə və tarixi-mədəniyyət abidələrimiz: işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərində xənaqahlar, pirlər, ziyarətqahlar. (2006). Bakı, 63 s.
9. Məmmədov, N. (2015). İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı: Nurlar, 96 s.

Göndərildi: 21.03.2022

Qəbul edildi: 17.05.2022